

УДК94:329:323.3:63-051(477.82)=(1.438)"1945/1947"

Л. П. Шваб – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Волинського національного університету імені Лесі Українки

Опозиційна діяльність польської селянської партії в серпні 1945 – листопаді 1947 р.

Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн ВНУ ім. Лесі Українки

У статті висвітлено політичний уклад Польщі після закінчення Другої світової війни. Особливу увагу приділено відновленню діяльності Польської селянської партії і її контактам із комуністичним керівництвом Польської робітничої партії до виборів у Законодавчий сейм у 1947 р.

Ключові слова: Польська селянська партія (ПСЛ), Селянська партія (СЛ), Польська робітничка партія (ППР), Польська соціалістична партія (ППС), польська опозиція.

Шваб Л. П. Оппозиционная деятельность Польской крестьянской партии в августе 1945 – ноябре 1947 г. В статье освещено политический уклад Польши после окончания Второй мировой войны. Особое внимание автора уделено возобновлению деятельности Польской крестьянской партии и ее контактам с коммунистическим руководством Польской рабочей партии до выборов в Законодательный сейм в 1947 г.

Ключевые слова: Польская крестьянская партия (ПСЛ), Крестьянская партия (СЛ), Польская рабочая партия (ППР), Польская социалистическая партия (ППС), польская оппозиция.

Shwab L. P. Oppositional Activity of Polish Peasant Party (August 1945 – September 1947). The article is devoted to the political structure of Poland after the Second World War. The main attention is concentrated on the reestablishment of the activity of the Polish Peasant Party and its contacts with communist leaders of the Polish Workers' Party before the elections to the Legislative Sejm in 1947.

Key words: Polish Peasant Party, Peasant Party, Polish Workers' Party, Polish Socialist Party, Polish opposition.

Постановка наукової проблеми та її значення. Після Другої світової війни на руїнах довоєнної політичної системи в Польщі почалося формування нового політичного укладу, в якому домінувала одна політична сила – комуністична. Ще не певна у своїх перспективах, вона мала важливу перевагу – підтримку радянського керівництва. Громадянське суспільство повоєнної Польщі, прагнучи до мирного облаштування життя, схилилося до підтримки автентичних лівих сил, які після війни представляли Польська селянська партія і Польська соціалістична партія. Польська селянська партія під керівництвом Станіслава Миколайчика, не схильна до компромісу з комуністами, сформувалася як опозиційна до основних політичних сил. За ознаками міжпартійної боротьби і безперспективності будь-якої передвиборної блокової комбінації констатуємо факт неухильного схилення Польщі до радянського зразка політичної системи.

© Шваб Л. П., 2012

Аналіз останніх досліджень. Польська історіографія представляє міжпартійну боротьбу в післявоєнній Польщі як змагання трьох найбільших лівих сил – Польської селянської партії, Польської соціалістичної партії та Польської робітничої партії, що були поставлені в нерівні умови через властивий інтерес до Польщі керівника СРСР Йосипа Сталіна. Найцікавішим концептуально, на нашу думку, є дослідження Януша Врони «Партійна система в Польщі. 1944–1950», яка визнана найкращою науковою працею 1996 року [15].

Мета статті – визначити місце і роль Польської селянської партії в повоєнному облаштуванні Польщі, предмет – діяльність Польської селянської партії і її лідера Станіслава Миколайчика від моменту формування партії до виборів у Законодавчий сейм Польщі.

Науковими завданнями є: 1) визначити об'єктивні та суб'єктивні чинники формування політики партії; 2) вивчити ступінь громадської підтримки партії і значення її діяльності у збереженні демократичних традицій польського народу; 3) показати роль Радянського Союзу в ліквідації партії.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Найважливіші зміни у формуванні повоєнної партійної системи Польщі відбулися в серпні 1945 р., у період утворення Польської селянської партії (ПСЛ). Вона утворилася на основі зруйнованої люблінської Селянської партії (СЛ), керівництво якої підпорядковувалося керівництву ППР. Криза в СЛ проявилася навесні 1945 р. Її середній щабель схилився до співпраці з комуністами на засадах партнерства, але чинив опір їх нероздільному пануванню у системі влади і в керівництві партії [1].

Повернення Станіслава Миколайчика вмотивовувалося його власними переконаннями в тому, що уряди Великої Британії і Сполучених Штатів Америки сприятимуть Польщі у створенні уряду і проведенні демократичних виборів. Миколайчик вважав, що саме йому і його оточенню під силу «заспокоїти» Польщу. Радянському керівництву лідер селянського руху гарантував стабільність Польської держави і налагодження партнерських стосунків. Польща, на думку Миколайчика, як і в попередні два роки, мала залишатися у фарватері політики трьох держав – США, Великобританії і Радянського Союзу. Від США він сподівався отримати гарантії незалежної політики (як держави зі стабільною економікою і впливовою дипломатією), а впливи Радянського Союзу стримати, зігравши на антиросійській налаштованості польського народу.

І все ж рішення Миколайчика й лідерів інших політичних угруповань розпочати співпрацю з Тимчасовим урядом потребують більш пильного розгляду. Утворення ПСЛ і його сильна позиція в державі були результатом московського порозуміння. Проте устрій народної демократії, який започаткували комуністи, цілковито суперечив аграрній ідеології лідерів селянського руху. Нічого не вийшло із моделювання робітничо-селянського союзу, що його запропонували комуністи як підставу співробітництва двох політичних сил. Улітку 1945 р. комуністичне керівництво ще не визначилося в засобах утримання влади, тоді як лідери СЛ «Рох» («Roch») очікували на парламентські вибори вже наприкінці року і були впевнені у власній перемозі. Владислав Кернік, керівник підпільної СЛ в роки війни, 8 липня 1945 р. зауважив: «...ситуацію змінять вибори, через них ми увійдемо у площину справжньої демократії» [12, 141–142].

Впевненості у перемозі селянським лідерам надавало тріумфальне повернення Станіслава Миколайчика. «90 відсотків громадян підтримують Миколайчика і мене», – писав Станіслав Грабський у Лондон [8, 149]. Справді, Миколайчика вітали у Варшаві, Кракові і Познані. У Кракові від вокзалу до центральної площі натовп ніс його на руках.

На хвилі національного піднесення 8 липня 1945 р. у Варшаві відбулося організаційне засідання керівництва селянського руху. В конференції взяли участь члени передвоєнного керівництва Головного виконавчого комітету (НКВ) СЛ, обраного в 1938 р., члени Центрального керівництва селянського руху (ЦКРЛ) у підпіллі на чолі з Юзефом Нецком, представники воєводських комітетів СЛ «Рох», а також адепти руху з еміграції. Учасники конференції звернулися до Вінценти Вітоса, якого не було на цьому заході, з проханням очолити партію в «новий період життя держави, у вільній, незалежній Народній Польщі» [13; 12, 141–142]. Звернення підписали Миколайчик, Нецко, Кернік, Вуйцик і Котер. До Тимчасового виконавчого комітету СЛ, що був утворений на конференції, увійшли всі живі члени НКВ, обрані в 1939 р., члени підпільного Центрального комітету селянського руху. Головою президії НКВ 12 липня обрано Вінценти Вітоса, першим віце-головою – Станіслава Миколайчика, другим віце-головою – Юзефа Нецка (незабаром вийшов зі складу президії), третім – Владислава Керніка, генеральним секретарем – Станіслава Вуйцика, скарбником – Вінценти Брюю. Фактичним

керівником партії від самого початку став Станіслав Миколайчик. Вінценти Вітос хворів і 30 жовтня 1945 р. помер [8, 151].

У липні окреслилися перші програмові положення партії: московські домовленості, на думку членів наради, не врівноважували інтересів автентичних політичних сил; Львів повинен залишитися в межах Польщі, західний кордон обмежитися лінією Одри і Ниси-Лужицької; Червона армія і НКВС повинні покинути Польщу, а всі вивезені до СРСР і заарештовані «борці за волю Польщі» разом із 13-ма засудженими керівниками підпілля – повернутися на батьківщину; для громадян гарантувалися свобода слова, висловлювань тощо. Анджей Пачковський зауважує, що заявлене людовцями опоненти сприймали щонайменше як «нецензурну лайку» [12, 142].

15 липня керівництво новоутвореної партії опублікувало звернення про появу нової політичної структури під назвою Селянська партія (Стронніцтво людове – СЛ). Від цього моменту в Польщі діяло дві політичні організації під такою назвою – одна, так звана «люблінська», інша – «миколайчиківська».

С. Миколайчик остерігався поділу селянського руху, тому вважав, що автентичні діячі «люблінської» СЛ, вшановуючи традиції партії, приєднуються до «миколайчиківської» СЛ. З цього приводу він розмовляв зі Станіславом Баньчиком, Броніславом Джевецьким і Болеславом Сцебйорком. Як з'ясувалося, керівники «люблінської» СЛ керувалися рішенням Секретаріату Центрального комітету Польської робітничої партії (КЦ ППР) від 22 серпня про визнання двох фактичних партій: «бідняцько-середняцької» – демократичної, з традиціями робітничо-селянського єднання і союзу з СРСР, до якої належали ці особи, і «середняцько-куркульської», заснованої «миколайчиківцями» у традиціях 20-х років. Антоній Кожицький і Владислав Ковальський, фактичні комуністи, що діяли в «люблінській» СЛ, довели справу з'єднання партій до остаточного краху. Виконавчий комітет (КВ) СЛ «Воля люду» (під такою назвою позиціонувала себе відтоді «люблінська» СЛ) не підтримав пропозиції іншої сторони про об'єднання партій. КВ СЛ починає працю над статутом партії, сподіваючись, що свідомий вибір селянських мас найближчим часом ліквідує роздвоєність руху [8, 152]. Від 22 серпня 1945 року СЛ почала діяти як окрема політична структура під назвою Польська селянська партія (ПСЛ) [2; 11, 123]. У січні 1946 р. цю назву затвердив Конгрес партії; слово «польська» вказувало на загальнонародний характер партії.

ПСЛ розвивалася з блискавичною швидкістю. Місцеві організації СЛ усім складом переходили до ПСЛ. У велику маніфестацію перетворилося поховання Вінценти Вітоса, яке відбулося 6 листопада в Кракові. 100 тис. осіб зголосилися приєднатися до ПСЛ. Загалом кількість членів партії зросла з 200 тис. у листопаді до 700 тис. осіб у травні 1945 р. [8, 152].

Радянське керівництво виявилось заручником популярності ПСЛ. У московському розумінні йшлося лише про одну партію, а Миколайчику як прем'єру уряду у вигнанні задалегідь відводилася пропрашна роль.

Особливе роздратування діяльність Миколайчика викликала в керівництва Польської соціалістичної партії (ППС). ПСЛ блискавично займала електоральне поле соціалістів (відомі факти, коли цілі колективи фабрик і заводів зголошувалися до вступу в ПСЛ), тому соціалісти з кожним днем втрачали шанси виграти вибори, які, як вважалося, мали відбутися наприкінці 1945 р.

Стурбований ситуацією, Едвард Осубка-Моравський, прем'єр Тимчасового уряду і лідер ППС, 20 липня листовно звернувся до Станіслава Миколайчика: «Ваші старання в утворенні двох паралельних партій з подібною назвою шкодять інтересам держави і польського народу» [16, 132].

Комуністи вважали, що в об'єднаній селянській партії 50 відсотків керівного складу мають посідати представники угруповань, що діяли до часу утворення Польського комітету національного визволення (ПКВН). Проте упродовж липня–серпня 1945 р. вони змушені були стежили за поразкою своїх планів. Тому вирішили опертися на групу Станіслава Баньчика і вивести із керівного складу СЛ своїх людей – Ковальського, а при потребі Кожицького. Тим часом Миколайчик готовий був прийняти лише одну третю керівного складу люблінського СЛ, розуміючи, що рух консолідувався навколо його особи і його програми. Позиції лідерів узгодити так і не вдалося. 22 серпня до президії КРН надійшло звернення про затвердження легальної діяльності Польської селянської партії [9, 94].

Тоді й виникла в комуністичному середовищі думка, яку висловив Роман Замбровський на засіданні Секретаріату КЦ, що комуністам слід шукати позитивний бік у фактичному розламі селянського руху і підтримати курс на зміцнення радикальної СЛ, навіть якщо Баньчика,

Джевецького і Литвина довелося б усунути з керівництва СЛ. Тональність задав Владислав Гомулка: «Ми маємо погодитися з існуванням партій, що мають самостійне управління, а не тільки тих, керівництво якими здійснюють комуністи» [3].

Комуністичне керівництво від самого початку визнало опозиційну роль ПСЛ до задуманого ними політичного порядку. Попереду очікувалася непримиренна конфронтація двох політичних сил.

Шість тижнів функціонування ПСЛ розбурхало політичну ситуацію. Комуністичне керівництво поспіхом формувало стратегію і тактику утримання влади, що означало безоглядну боротьбу з ПСЛ. Позицію ППР зміцнили соціалісти, які виступили за підтримку СЛ, боячись конкуренції з боку людовців.

Тільки московські домовленості щодо політичної презентації Тимчасового уряду національної єдності стримували відкриту боротьбу з партією Миколайчика. Через дев'ять місяців після створення ПСЛ Гомулка зорієнтував колег терпіти доти, доки не настане слушний момент для ліквідації опозиції [5, 260].

У цей перший повоєнний рік окреслилися неподоланні теоретичні розбіжності між комуністичною і селянською партіями. Центральним питанням для людовців була селянська реформа. Їхнім ідеалом було приватне селянське господарство з наділом від 5 до 20 га землі. Запроваджену ПКВН і Тимчасовим урядом парцеляцію землі людовці розглядали як посягання на приватну власність селянської родини.

Ідея приватної власності суперечила самій природі комунізму. Як сказав Владислав Гомулка на вересневій зустрічі з представниками ППС, «комуністи не можуть допустити створення куркульських господарств» [9, 176]. Націоналізація землі (ППР) і лібералізація господарювання (ПСЛ) не сумішалися в одній політичній системі. Станіслав Миколайчик застерігав від негативних наслідків економічної політики ППР: «Через вашу короткозору політику ми, може, й будемо мати велику, але малоєфективну економіку» [15, 147].

Неподоланні суперечності між двома політичними рухами стосувалися також засадничих питань демократії. Комуністи вважали, що свобода слова, на якій наполягають у ПСЛ, «підриває ґрунт демократії», а «слідом за вимогами свободи слова, преси, друкуються різного роду статті, скеровані проти соціалізму, який підміняється поняттям громадянської солідарності» [9, 176].

Суперечки точилися навколо питання доцільності функціонування Міністерства публічної безпеки (МБП). У ПСЛ пропонували функції внутрішньої безпеки залишити тільки за Міністерством внутрішніх справ (МСВ), ліквідувавши МБП. Делегатура вимагала від прем'єра Миколайчика змінити стан справ у так званій службі безпеки, війську і забезпечити вільні вибори. «Ключовою проблемою всіх наших розв'язань є справи Безпеки. Допоки не будуть змінені методи праці, персональний склад, склад керівництва цих служб, допоки не припиниться втручання радянського керівництва, не може бути й мови про врегулювання внутрішньої ситуації в Польщі» [15, 149]. Особисто Гомулка надавав МБП ключового значення, оскільки діяльність міністерства «захищає здобутки польської демократії» [15, 149].

Системі влади, що формувалася, загрожувала альтернативна концепція зовнішньої політики з боку ПСЛ. Гомулка був переконаний, що «західна концепція» ПСЛ скерована проти Радянського Союзу. Приблизно з вересня 1945 р. комуністичне керівництво розпочало пропаганду в «прозахідному» й «антирадянському» налаштуванні ПСЛ.

У зв'язку із зовнішньополітичними змінами після війни людовці оголосили про потребу залучення Радянського Союзу в орбіту інтересів Польщі, а присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі визнали основним чинником суспільно-політичних процесів у країні. Перший документ, що його підписали Вінсенти Вітос і Станіслав Миколайчик у вересні 1945 р., проголосив: «Повоєнна Польща повинна опертися на широке порозуміння з нашим великим сусідом – Радянським Союзом, як і з усіма слов'янськими народами», з іншого боку – «... на приязнь з боку західних держав – Англії, Франції, Сполучених Штатів Америки». Повноцінність союзу із СРСР мало гарантувати визнання радянським керівництвом державної суверенності Польщі. Миколайчик помилявся, коли вважав, що Сталін візьме до уваги велику суспільну підтримку ПСЛ і скористається цим для створення довготривалих добросусідських стосунків з Польщею. У висновках щодо політики Радянського Союзу він часто посилався на усні запевнення Сталіна про те, що радянське керівництво не схильне «накидати» Польщі комуністичного режиму. Найприйнятнішим для Польщі Миколайчик вважав фінляндський зразок.

У відносинах між Польщею і Радянським Союзом велике значення мала суб'єктивна оцінка Станіславом Миколайчиком зовнішньополітичної ситуації. Він формував загалом позитивне ставлення до Радянського Союзу. Члени ПСЛ брали участь у роботі Товариства польсько-радянської дружби. Їх застерігали від надужиття антиросійською пропагандою. Сам Миколайчик, навіть після програних виборів у 1947 р., виступаючи у Законодавчому сеймі, говорив: «...передусім нам потрібно пам'ятати, що Радянський Союз, а особливо генералісимум Сталін був головним натхненником Потсдамських домовленостей» [14, 298, 344]. Звернення «генералісимум» Миколайчик вимагав від усіх підлеглих собі осіб.

У 1945 р. в Москві Миколайчика сприймали як політичного партнера і представника польської демократії. Це був продуманий тактичний хід, можливий через поступливість Миколайчика. Едвард Осубка-Моравський на засіданні Центрального виконавчого комітету (ЦКВ) ППС 14 червня 1946 р. говорив про результати візиту до Москви: «Сталіну добре відома ситуація в Польщі... Опозиція потрібна Польщі. Краще мати справу з легальною опозицією, ніж із тією, що діє з підпілля» [4].

Миколайчик переконував радянське керівництво в перевазі його партії. Оскільки Сталін остерігався особистих контактів із Миколайчиком, він вів часті розмови з послом СРСР у Польщі Віктором Лебедевим. У травні 1946 р. Миколайчик намагався переконати радянського дипломата, що комуністи не можуть стабілізувати ситуації в Польщі, таку можливість має ПСЛ: «Знаю, що ви більш прихильні до ППР, і я не прийшов сюди просити вашої прихильності, настане час – і ви самі переконаєтеся. ППР має таку мізерну підтримку громадськості, що трудно собі уявити, щоб ви не розуміли цього і пов'язували з нею усі свої плани» [7, 260].

Віктор Лебедев запевняв Миколайчика в нейтральному ставленні радянського керівництва до ПСЛ, а його звинуватив в узурпації влади і наполегливому витісненні інших партій із політичного поля [8, 107].

Радянське керівництво контролювало політику Польщі неофіційним способом. Відкрите втручання дало б можливість Сполученим Штатам Америки і Великобританії ставити свої вимоги до СРСР з погляду власної відповідальності за дотриманням ялтинських і московських домовленостей. Керівництво ППР вдало користалося з цих неофіційних контактів і дедалі більше ставало очевидним, що ППР монополізує контакти з Радянським Союзом. Один за одним нанизувалися факти відмови Сталіна зустрітися з лідерами ПСЛ. На початку 1946 р. Владислав Кернік і Чеслав Вицех скерували лист до посла Віктора Лебедева. Відповідь була промовистою: «Генералісимум Сталін вважає, що участь ваших представників у переговорах в Москві може розглядатися як втручання з його боку у конфлікт між урядом і опозицією. Сталін дякує п. Кернікові і п. Миколайчику за довіру. Але не може взяти на себе ролі арбітра, аби не створити недоброго прецеденту. Сталін радить панам Керніку і Миколайчикові самостійно домовлятися про участь у блоці чотирьох» [6, 224]. Східний сусід послідовно і наполегливо ігнорував ПСЛ.

Від початку отримання влади комуністи диспонували власними каналами, через які регулярно інформували Москву про стан справ, тому їм не мусили в інший спосіб доводити свою прорадянськість. Уся пропагандистська потуга влади, у властивому їй чорно-білому світлі, була скерована на формування реакційного, антирадянського образу Миколайчика і його партії. ПСЛ стала першою партією на польській політичній сцені, що понесла тягар обвинувачень в антирадянськості.

Керівництво ПСЛ справді розраховувало на участь західних держав у відбудові Польщі й урівноваженні впливів Радянського Союзу на її політику. Не раз їй доводилося «відбиватися» від звинувачень у зраді інтересів Польщі на користь «західних імперіалістів». Станіслав Миколайчик звертався до урядів Сполучених Штатів Америки і Великої Британії з проханням вплинути на рішення Тимчасового уряду в справі виборів і формування блокового списку. 22 лютого 1946 року переговори між ППР – ППС – ПСЛ щодо формування спільного виборчого списку були припинені з ініціативи Станіслава Миколайчика.

Лідер ПСЛ потерпав від критики і навіть ненависті комуністів до його особи. У лютому 1946 р. він писав послові Італії: «Я, принаймні, не ненавиджу комуністів. Це вони ненавидять мене. Неможливо розмовляти ні з Гомулкою, ні з Берманом. Я не можу переконати цих фанатів у своїх найщиріших намірах спільно з ними будувати Польщу» [15, 165]. Миколайчик був політиком компромісу, але не капітуляції. Він добре розумів небезпеку комуністичної концепції влади, тому категорично відмовлявся її підтримати.

У системі влади, що формувалася від липня 1944 р., автентичний селянський рух мав дві альтернативи: підпорядкуватися програмовим цілям комуністів, котрі розглядали селянський рух як частину лівого руху, а не альтернативну (опозиційну) силу, або вступити в політичну гру за власним сценарієм. Перший варіант обрала невелика група, що утворила СЛ, другий – більшість діячів селянського руху, об'єднаних Польською селянською партією.

Висновок. Дискусії про владу в Польщі в 1945–1947 рр. торкалися засадничих питань – суверенності держави й обмеження впливів СРСР. Через діаметрально протилежні погляди у цих питаннях міжпартійна конфронтація набирала неподоланих форм. Комуністи декларували новий тип демократії, який називали «народною демократією» (антитеза «капіталістичній демократії»), що не була схожою ні на західну, ні на «радянську демократію». Насправді Польща уподібнювалася Радянському Союзові, з тією різницею, що не формувала монопартійності, а вимагала від опозиції цілковитої підпорядкованості «панівній» партії – ППР.

Список використаних джерел та літератури

1. Arhiwum Akt Nowych, Protokoły Prezydium KRN 1945, sygn., 94, k. 65.
2. Arhiwum Akt Nowych, VI/O, PPR, KC, Sekretariat, SL, sygn. 295/VII-126, t. 2, k. 111–111a.
3. Arhiwum Akt Nowych, VI/O, sygn. 195/V-2, Protokół KC z 19.07.1945, k.7.
4. Arhiwum Akt Nowych, VI/O, CKW PPS, sygn. 235/III/2, Protokół posiedzeń CKW PPS z 14.06.1946, k. 57.
5. Archiwum Ruchu Robotniczego / Centralne Archiwum RC PZPR ; red. Feliks Tych. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1986. – T. 10 : Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR 2.06.1946.
6. Buczek R. Na przełomie dziejów. Polskie Stronictwo Ludowe w latach 1945–1947 / Roman Buczek. – Wrocław : Spydz. Wydawn. Profil grudziec, 1989. – 427 s.
7. Hemmerling Z. Tradycje i współczesności Zjednoczonego Stronictwa Ludowego / Zygmunt Hemmerling. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1978. – 165 s.
8. Kersten K. Narodziny systemu władzy / Krystyna Kersten. – Lublin : b. w., 1989. – 393 c.
9. Kocharński A. Protokoły posiedzen Sekretariatu KC PPR 1945–1946 / Aleksandr Kocharński. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2001. – 495 s.
10. Kozłowski K. Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim (1945–1955) / Kazimierz Kozłowski. – Warszawa ; Szczecin : Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1994. – 412 s.
11. Mieczkowski E. Ruch ludowy na progu Polski Ludowej – myśl polityczna i praktyka działania, maszynopis powielony. – Lublin : maszynopis powielony, 1990.
12. Paczkowski A. Stanisław Mikołajczyk, czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej) / Andrzej Paczkowski. – Warszawa : Agencja Omnipress, 1991. – 282 s.
13. Polskie Stronictwo Ludowe w latach 1945–1946 : dokumenty do dziejów niezależnego ruchu ludowego w Polsce / pszygot. do dr. Władysław Bartoszewski. – Warszawa : Wyd. Głos, 1981. – 132 s.
14. Wizje Polski. Programy polityczne lat wojennych i okupacji 1939–1944 / Wstęp, wybór i opracowanie Kazimierza Przybysza. – Warszawa : Elipsa, 1992. – 429 s.
15. Wrona J. System partyjny w Polsce 1944–1950 / Janusz Wrona. – Lublin : Wyd. Uniwersyt. Lubelskiego, 1995. – 347 c.
16. Z dziejów rychu ludowego w PRL : praca zbiorowa / pod. red. Zygmunta Hemmerlinga ; Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. – 283 s.

Статтю подано до редколегії
24.04.2012 р.